

А. П. Аніщенко

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

М. О. Яріко

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

СУСПІЛЬНИЙ ДІАЛОГ ЯК ШЛЯХ ДО СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОСТОРУ (НА ПРИКЛАДІ КЗК «МУЗЕЙ ІМ. К. І. ШУЛЬЖЕНКО»)

А. П. Аніщенко. М. О. Яріко. Суспільний діалог як шлях до створення інклюзивного туристичного простору (на прикладі КЗК «Музей ім. К. І. Шульженко»)

Важлива проблема сучасного українського суспільства – відсутність інклюзивного простору, що водночас сповільнює соціалізацію молоді з інвалідністю. Звичайні шляхи її вирішення перебувають у площині благодійницької моделі ментальності, натомість сучасна модель розвитку суспільства передбачає діалог та спільну діяльність, зокрема в реалізації принципів інклюзії в туристичній інфраструктурі (помітною частиною якої є музей). Метою статті є дослідження впровадження інклюзивного простору в музеях як підприємствах індустрії туризму в результаті налагодження суспільного діалогу. Робота – прикладне дослідження, яке базується на принципах філософії діалогу, який присвячено пошукам практичних шляхів реалізації гуманістичної моделі розвитку суспільства на конкретному підприємстві туристичної інфраструктури. У результаті аналізу успішних прикладів упровадження інклюзивного простору в українських музеях розроблено етапний план трансформацій простору у напрямі інклюзії для КЗК «Музей ім. К. І. Шульженко». Для першого етапу важливим є створення простору діалогу з представниками цільової аудиторії та налагодження співпраці в рамках робочої групи. Для другого – співпраця під час роботи над екскурсіями. Наступним етапом роботи з удосконалення інклюзивного простору є трансформація інфраструктури.

Ключові слова: *інклюзія, музей, туристична інфраструктура, діалог, інклюзивний простір.*

A. Anishchenko, M. Yariko. Public dialogue as a way to create an inclusive touristic space (on the example of “K. I. Shulzhenko museum” MIC)

The relevance of the article. An important problem of modern Ukrainian society is small number of inclusive spaces, what complicates the process of socialization of young people with disabilities. Prevailing forms of mentality in Ukraine (charitable, administrative, magical) do not provide an

opportunity to adequately solve this problem. Only a humanistic, dialogue-based model of mentality will contribute to the creation of a true inclusive in the society.

The purpose of the article is to develop proposals for the formation of a local tourism inclusive space on the example of “Klavdiia Shulzhenko Museum”.

The methodology. The work is a practice research based on the principles of the philosophy of dialogue, devoted to the search for practical ways to implement a humanistic model of social development in a particular enterprise of tourist infrastructure. The use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special methods (modeling) is determined by the purpose and objectives of the study.

The results. Based on the analysis of successful examples of the formation of inclusive space in Ukrainian museums, a step-by-step plan for the transformation of space in the direction of inclusion for the “Klavdiia Shulzhenko Museum”. For the first stage, it is important to create a space for dialogue with the target audience and establish cooperation in the working group. For the second – cooperation for creating the excursions. The next stage is the transformation of infrastructure.

The practical significance. The article is a theoretical base for practical museum projects, in which young people with disabilities are actively involved in society, visitors without disabilities will understand that young people with disabilities have high potential and are able to actively participate in society; creates a positive social discourse of acceptance, favorable for the socialization of young people with disabilities.

Conclusion. Since the problem of transformation of society in the direction of inclusion is not belongs exclusively for Kharkiv, it is has meaning to use successful world and Ukrainian cases. Since infrastructural problems are the result of existing mental attitudes, they can be solved through changes in mentality (establishing public dialogue), rather than government directives. For Kharkiv, the Municipal Institution of Culture “K. I. Shulzhenko Museum” is a place with significant social and cultural potential. Given the creation of an inclusive

* This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

space in the museum, it can become one of the outposts of socialization of young people with disabilities, but also – to promote the formation of a positive image of people with disabilities in society. The solution of this task can take the form of cooperation with NGOs and further joint project activities.

Keywords: *inclusion, museum, tourist infrastructure, dialogue, inclusive space.*

Актуальність. Адаптація туристичної інфраструктури відповідно до принципів інклюзії потребує наявності відповідних соціальних та ментальних трансформацій. Іншими словами, інклюзія неможлива за умови наявності суто зовнішніх її елементів – адаптованих будинків чи транспорту, оскільки передбачає насамперед можливість діалогу, без якого інфраструктурні зміни відбуватимуться безсистемно, а часто і безрезультатно. Численні приклади таких змін можна побачити в м. Харків – поодинокі тактильна розмітка для незрячих (розташування якої не дозволяє вільно орієнтуватися в місті, а правильність не відповідає міжнародним стандартам), наявність підйомників на окремих станціях метро (але відсутність вільного доступу до самих підйомників), наявність пандусів, проте таких, що не відповідають нормам безпеки, – завеликий кут нахилу, невідповідне покриття, заблокований в'їзд чи виїзд, відсутність кнопки виклики персоналу тощо.

Усі ці елементи є лише результатом відсутності уявлення про потреби цільової аудиторії, що призводить до формалізму під час виконання вимог, прописаних у сучасному законодавстві. Вирішенням цієї проблеми може стати реалізація принципу «нічого для нас без нас» – справжня інклюзія твориться лише в співпраці з безпосередньо зацікавленими особами. Для Харкова такий підхід не новий, проте і нині йдеться не про реалізацію системного підходу, а про спорадичні акції (чисельність яких, однак, зростає і з часом може привести до можливості реалізації системної міської програми).

Постановка проблеми. Створення інклюзивного простору не є одним із завдань, яке можна вирішити «взагалі», тобто за допомогою безсистемних спорадичних акцій. Для цього потрібна або системна комплексна співпраця на рівні держави: між представниками влади, бізнесу, громадських організацій та зацікавлених осіб, або ж окремих підприємств, організацій і зацікавлених осіб. Комунальний заклад культури «Музей видатних харків'ян імені К. І. Шульженко» наразі є важливим підприємством інфраструктури туризму, проте не адап-

тованим до потреб осіб з інвалідністю. Причини полягають як у недостатньому фінансуванні, так і у відсутності відповідних методичних розробок.

Кількість сучасних публікацій, присвячених інклюзії (та впровадженню інклюзії в музейному просторі), досить значна. Умовно їх можна поділити на кілька основних груп. До першої віднесемо наукові статті на тему «інклюзії взагалі» (автори яких часто не розуміють сутності явища, тому з'являються такі конструкти, як «інклюзивні люди», «люди з інклюзивними потребами», використання термінів «сліпі», «інваліди», «візочники» та ін.). До другої групи можна віднести аналітичні роботи вчених (Arditi, Holmes, Reedijk, Whitehouse, 1999). Третя група – науково-популярні та методичні публікації, присвячені успішним проектам розбудови інклюзивного простору (*Аудіопрактики в музеях; Доступні культурні простори: онлайн-семінар Музею Голодомору; Зіненко, Ясеновська, 2020; Інклюзивний словник. Як правильно спілкуватися з людьми з інвалідністю; Конспект музейної зустрічі №8: Музеї без бар'єрів; Музей ошуканий: слабовидящие и незрячие посетители. Опыт музея современного искусства «Гараж» та ін.*). Четверта – література, присвячена конкретним аспектам інклюзії – практиці виготовлення тактильних карт, особливостей створення тифлокоментаря для різних потреб, специфіці перекладу жестовою мовою, організації співпраці з волонтерами, мобільним застосункам, особливостям створення аудіогідів для різних просторів та ін. (*Audio Description at Museums, Parks, Exhibits, and More!; Nearby. A platform for discovering and communicating with nearby devices; The 7 Principles of Universal Design etc.*).

Мета статті – виконати аналіз шляхів упровадження інклюзивного простору в музеях у результаті налагодження суспільного діалогу.

У контексті суспільного розвитку виокремлюють кілька провідних моделей сприйняття інвалідності: «Якщо звернути увагу на українське суспільство, то аналіз джерел дає можливість зазначити наявність всіх моделей сприйняття інвалідності. Для більшості населення домінують моделі “магічна” та “особиста трагедія”. Також на виду – героїзація осіб, яким вдалося подолати обмеження та зробити щось надзвичайне (отримати професію, мандрувати, досягати спортивних успіхів тощо). Друга активна модель – адміністративна (яка супроводжується високою корумпованістю, низьким рівнем забезпеченості нагальних потреб, склад-

нощами в отриманні пільг, зафіксованих законом» (Яріко, 2021, с. 113). Ментальні установки не змінюються ані в результаті дискусій, ані директив згори. Гетоїзація осіб з інвалідністю — наслідок певних соціальних процесів і подолана вона може бути лише підтримкою інших соціальних ініціатив, зокрема налагодженням суспільного діалогу. Згідно з сучасним розумінням, «інклюзія — це процес включення людей з інвалідністю в активне громадське життя. Для цього створюються умови, у яких всі члени суспільства можуть бути на рівних: міське середовище адаптується під потреби людей з особливостями розвитку, коригується освітня система з урахуванням здібностей різних дітей, людям з інвалідністю надаються можливості для творчого та інтелектуального розвитку» (*Інклюзивний словник. Як правильно спілкуватися з людьми з інвалідністю*).

В Україні до становлення гуманістичної моделі сприйняття інвалідності ще досить далеко, проте вона активно просувається громадськими організаціями і наразі вже можна відзначити значну кількість успішних соціальних проєктів, переважна більшість яких зосереджена в спорті та артпросторі, проте також можна відзначити доволі багато успішних музейних проєктів, детальний опис яких можна віднайти в довіднику М. Ясеновської та О. Зіненко (Зіненко, Ясеновська, 2020).

Загалом світові практики створення інклюзивного музейного простору можна розділити на кілька основних груп: адаптація екскурсійної форми до екскурсантів з певними нозологіями, трансформація музейного простору в контексті доступності, створення осередків дозвілля та волонтерських центрів. В основі роботи можна означити два принципи — відсутність заходів, спрямованих на впровадження «взагалі-інклюзії», натомість (у співпраці з особами з інвалідністю) вирішення максимально конкретних завдань. Показово, що зречення благодійницької моделі та заміна її співпрацею сприяє не лише соціалізації осіб з інвалідністю, але й розвитку суспільства загалом. Так, удосконалення аудіогідів, орієнтованих на незрячих, призвело до того, що ними почали частіше користуватися і зрячі відвідувачі (згідно зі спостереженнями американського Museum Education Institute) (*Audio Description at Museums, Parks, Exhibits, and More!*), подібним чином і наявність субтитрів на відеогідах потрібна для людей з порушеннями слуху, але водночас допомагає іноземцям, котрі вивчають мову, легше сприймати інформацію, тактильні карти допомагають незрячим,

але сприймаються як цікавий об'єкт й іншими туристами. Таких прикладів досить багато. Звичайно, створення універсального продукту не виключає наявності специфічного (написи шрифтом Брайля, переклад жестовою мовою, тактильна розмітка підлоги тощо). У комплексі це дозволяє і людям з інвалідністю, і людям без інвалідності, відчувати себе комфортно в спільному музейному просторі.

Приклад подібної роботи існує і в Україні — йдеться про програму «Музеї без бар'єрів: від теорії до практики» при Національному музеї Тараса Шевченка (*Національний музей Тараса Шевченка*), яка розпочиналась із подолання психологічних бар'єрів, а наразі вже можна відзначити функціонування інклюзивного простору: у співпраці з різними ГО розроблено кілька проєктів, завдяки яким повністю адаптовано до потреб осіб з інвалідністю екскурсійні пропозиції та елементи інфраструктури, а також створено клуб спілкування та волонтерський осередок. Подібним був розвиток Музею Голодомору (*Доступні культурні простори: онлайн-семінар Музею Голодомору; Конспект музейної зустрічі №8: Музеї без бар'єрів*).

КЗК «Музей ім. К. І. Шульженко» створено в 1995 р. (*Музей видатних харків'янім. К. І. Шульженко*). Провідна аудиторія музею — школярі та особи старшого віку. До карантину, спричиненого пандемією COVID-19, щорічно його відвідувало більше 5 500 осіб. Оскільки музей розташовано в колишньому робітничому котеджі, його інфраструктура не адаптована до потреб осіб з інвалідністю, і музей залишається невидимим для цих цільових аудиторій.

Для створення в музеї інклюзивного простору необхідна розробка поетапної стратегії. На першому етапі йтиметься про аналіз актуального стану музею, створення робочої групи, налагодження співпраці між працівниками музею та особами з інвалідністю. На другому — розробка нового екскурсійного матеріалу. На третьому — адаптація інфраструктури та забезпечення повної доступності.

На перший погляд здається дивним, що адаптація музейного простору починається не з інфраструктури, проте необхідно зважати на українські реалії — виготовлення тактильних направляючих, розміщення блютуз-маячків, удосконалення сходів та туалетної кімнати потребують значних вкладень, а головне можуть бути виконані лише в безпосередній комунікації з представниками цільової аудиторії, які і зацікавлені саме в цьому просторі та мають відповідні знання й компетентності до такої роботи.

Також слід враховувати той момент, що загальна інфраструктура міста настільки слабко адаптована до потреб незрячих або осіб на візках, що незручність простору, на жаль, стає нормою і не привертає до себе особливої уваги. Натомість створення нового, відповідним чином адаптованого, екскурсійного продукту приверне увагу цільової аудиторії і надасть можливостей для подальшої співпраці в відповідному напрямі.

Тому першим етапом роботи над створенням інклюзивного простору має стати пошук членів робочої групи. Основні критерії вибору — розуміння поставленого завдання, наявність знання щодо основ створення екскурсії, або принципів інклюзії, або специфіки творення продукту з екзистенційним наповненням (принцип «або-або» не заперечує наявності всіх цих компетентностей в одній особі, проте зважає на те, що в команді люди доповнюють один одного). Ідеальним є створення робочої групи до 10 осіб, до якої беззаперечно мають входити люди з інвалідністю, причому бажано представники молоді, оскільки вони краще розуміються на використанні сучасних технологій, а сам досвід можливості щось змінити у цьому світі буде для них корисним у майбутньому житті. Створена робоча група має згодом стати центром волонтерського осередку (оптимально — громадської організації).

Саме робоча група має планувати діяльність зі створення екскурсійного продукту, орієнтованого на екскурсантів з різними нозологіями. На цьому етапі головна діяльність групи відбуватиметься в кількох напрямках: поглиблення знань про особливості сприйняття інформації особами з інвалідністю, створенні простору діалогу, визначення тем екскурсій, збирання матеріалу для портфеля екскурсовода. Пріоритетними формами роботи на цьому етапі мають стати організаційні засідання робочої групи та майстер-класи з фахівцями.

Другий етап — розробка екскурсій. Починається з вибору тем екскурсій, далі — збирання матеріалу (фото-, відео-, аудіо-, текстового, усних спогадів та ін.). Обрання форми екскурсії, інтерактивів, визначення її тривалості та ін. Оскільки суть інклюзії — не створення комфортного гетто, то необхідна розробка екскурсії в кількох варіантах — як адаптованої під групи з конкретними нозологіями, так і для змішаних груп. Або ж, іншими словами, має йтися і про створення специфічного екскурсійного продукту, який стане зручним для всіх. Розроблені екскурсії обов'язково мають бути протестовані на фокус-групах і обговорені. Висловлені за-

уваження необхідно врахувати під час доробки продукту. Для наближення до реальних умов необхідно виділити 5 фокус-груп: екскурсанти з порушеннями зору та слуху, діти з інтелектуальними порушеннями, змішана група, група екскурсантів без нозологій. У групі має бути не більше 15 осіб. Для економії коштів та збереження інтриги кожній з груп пропонується екскурсія лише за однією темою. Досліджується рівень ангажованості групи під час екскурсії, їхня готовність взяти участь у подальших заходах, особливо цікаві їхні оцінки форми проведення, зрозумілості матеріалу, цінності отриманої інформації, бажання брати участь у подальшій роботі та ін. Мета таких тестових екскурсій — не лише створення адаптованої до потреб осіб з інвалідністю екскурсії високої якості, але й (і то чи не головне) — збільшення рівня ангажованості осіб з інвалідністю (а особливо молоді) до впровадження змін у соціумі, певним чином — подолання бар'єру навченої безпомічності. Спільна робота над проектом має допомогти не адаптуватися до інфраструктури, а змінювати її в діалозі та співпраці з іншими зацікавленими особами.

Окремо варто зазначити екзистенційне наповнення екскурсій. В ідеалі, екскурсія має бути не структурованою інформацією, а простором, у якому, завдяки структурі та вмісту, людина має можливість віднайти відповіді на свої запитання, побачити неочікувані варіанти нових екзистенційних запитань, переосмислити якісь аспекти власного життя, набути принципово нового досвіду. Інформація нині не є чимось недоступним, тому необхідно показати екскурсантам, як саме вона переплітається з життєвим шляхом людини в сучасному світі.

Фіналом цієї роботи є презентація розроблених екскурсій на нових групах екскурсантів. Проведення кожної екскурсії також має супроводжуватися аналізом.

Результатом цього етапу стає круглий стіл, на якому учасники проекту можуть поділитися враженнями, запропонувати нові теми та проблеми, на які варто звернути увагу, презентувати методичні розробки, створені під час майстер-класів та обговорень.

Усі заходи цього етапу можуть бути реалізовані шляхом створення та реалізації грантових проектів, кошторис яких є відносно невеликим, тому може бути реалізованим за рахунок українських фондів. Також не можна забувати про презентацію результатів у медійному просторі та соціальних мережах, створення YouTube-каналу та аканту Instagram. Створена в

процесі проєкту робоча група має стати волонтерським осередком, який плануватиме подальші заходи та дії.

Зрештою, останнім етапом створення інклюзивного простору є адаптація інфраструктури згідно з принципами універсального дизайну. І йдеться не лише про фізичну доступність приміщень, але й про використання технологій iBeacon або Nearby, які роблять саму експозицію більш інтерактивною, навіть без залучення гідів-екскурсоводів (*Nearby. A platform for discovering and communicating with nearby devices*). Застосування доповненої реальності в екскурсійній діяльності надає широких можливостей для створення радикально нового продукту, орієнтованого на осіб з інвалідністю, проте воно можливе лише в співпраці з представниками цільової аудиторії.

Зрештою, таким чином музей стає простором суспільного діалогу, що вможливує зміни в суспільстві.

Висновки. Проблема трансформації соціуму в напрямі інклюзії не унікальна чи ж характерна суто для Харкова чи України – вона виникає у кожному суспільстві на певному етапі розвитку. Оскільки інфраструктурні проблеми є наслідком наявних ментальних установок, то вирішити їх можна шляхом змін у ментальності. Одними з принципових помилок, які можна відзначити в українському суспільстві, є впровадження інклюзії «згори» – шляхом директив та наказів, внаслідок чого часто виникають негативні реакції тих, хто зобов'язаний їх виконувати.

Завдяки діяльності різного типу ГО в суспільстві також поширюється і логіка співпраці та діалогу. Прикладами такої співпраці є робота служби таксі UKLON, фестиваль INCLUSION, проєкт «Десяте відчуття», Національний музей ім. Т. Г. Шевченка та ін. Таким чином, хоча досягнення «інклюзії взагалі» для України є справою майбутнього, проте можливим є створення інклюзивного простору на базі окремого закладу.

Для м. Харків Комунальний заклад культури «Музей видатних харків'ян імені К. І. Шульженко» є знаковим місцем зі значним соціотворчим та культуротворчим потенціалом. Приклади життя видатних особистостей є тією базою, на якій можуть бути створені цикли екзистенційних екскурсій, сутність яких – не лише в отриманні інформації, але й у переосмисленні певних життєвих питань. Особливою цільовою аудиторією таких екскурсій є молодь (не виключаючи молодь з інвалідністю), тому саме

на неї за формою та змістом вони мають бути орієнтовані.

Перший етап створення інклюзивного простору на території названого музею може бути названим «діалогічним» – під час налагодження співпраці між фахівцями та представниками молоді з інвалідністю має бути обрано теми екскурсій, організовано цикл майстер-класів, присвячених удосконаленню методик розробки екскурсій, орієнтованих на різні цільові аудиторії. У співпраці теоретичні питання інклюзії набувають практичного виміру. На другому етапі йдеться про створення екскурсій (добір матеріалу, вибір форми, розробка, презентація на фокус-групах, доробка та остаточна презентація). Зважаючи на створення інклюзивного простору найважливішим етапом є навіть не остаточна презентація, а перевірка на фокус-групах і подальше обговорення. Таким чином в учасників груп формується впевненість у тому, що їхні думки є важливими, а їх дії можуть змінити щось у цьому світі. Зрештою, саме завдяки цьому досвіду може бути розроблений наступний проєкт, присвячений адаптації інфраструктури.

Перспективи подальшого дослідження: аналіз необхідних трансформацій інфраструктури музею КЗК «Музей ім. К. І. Шульженко» для створення повноцінного інклюзивного простору.

Список посилань

- Аудіопрактики в музеях.* Отримано Вересня 20 2021. holodomormuseum.org.ua. <https://holodomormuseum.org.ua/accessibility/audiopraktyky-v-muzeiakh/>
- Відчуй Київ.* Отримано Вересня 20 2021. 0300.com.ua. https://0300.com.ua/vidchuj_kyiv.
- Відчуй Київ: як екскурсії наосліп допомагають більше зрозуміти про інклюзію, місто та себе.* Отримано Вересня 16 2021. hmarochos.kiev.ua. <https://hmarochos.kiev.ua/2020/06/17/vidchuj-kyiv-yak-ekskursiyi-naoslip-dopomagayut-zrozumity-bilshe-pro-inklyuzyvni-st-misto-ta-sebe/>.
- ДБН В.2.2-40:2018 Інклюзивність будинків та споруд.* Отримано Вересня 19 2020. dbn.co.ua. https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_2_2_40/1-1-0-1832.
- Доступні культурні простори: онлайн-семінар Музею Голодомору.* Отримано Вересня 19 2020. holodomormuseum.org.ua. <https://holodomormuseum.org.ua/accessibility/dostupni-kulturni-prostory-onlajn-seminar-muzeiu-holodomoru/> (дата звернення: 09.11.2020).
- Зіненко, О., Ясеновська, М. (2020). *Краці практики інклюзії.* Отримано Вересня 10. fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/inclusiOn_booklet_pantone-2_QR.pdf

- Інклюзивний словник. Як правильно спілкуватися з людьми з інвалідністю.* Отримано Вересня 10 2020. nv.ua. <https://nv.ua/ukr/ukraine/inkluzivnij-slovník-jak-pravilno-splkuvatisja-z-ljudmi-z-invalidnistju-2458698.html>
- Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю.* Отримано Вересня 10 2020. zakon.rada.gov.ua. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
- Конспект музейної зустрічі №8: Музеї без бар'єрів.* Отримано Вересня 16 2020. prostir.museum. <http://prostir.museum.ua/post/36702>.
- Музей видатних харків'ян ім. К. І. Шулженко.* Отримано Вересня 16 2021. museums.kh.ua. <https://museums.kh.ua/-shulghenko>
- Музей оциуцений: слабовидящие и незрячие посетители. Опыт музея современного искусства «Гараж».* Отримано Вересня 16 2020. cdn-static-garagemca.gcdn.co. https://cdn-static-garagemca.gcdn.co/storage/tiny_mce_asset/2/3/2356/file-3238eb15-7c5f-465d-ae26-87e619b3a6fd.pdf
- Музей у темряві «Третя опівночі».* Отримано Вересня 16 2020, <https://0300.com.ua/>
- Національний музей Тараса Шевченка.* Отримано Вересня 16 2020. museumshevchenko.org.ua. <https://museumshevchenko.org.ua/events/category/excursii/>
- Поколюда, М., Корнеєва, С., Коваленко, Д. (2019). Особливості організації та проведення екскурсії для осіб з обмеженими можливостями. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 10, 210–218. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2019-10-22>.
- Резніченко, І., Пісняк, В. (2020). Екскурсія як форма інклюзивного туризму для молодших школярів з особливими освітніми потребами. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*, 1 (3), 120–126: DOI: [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(3\).2020.204303](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(3).2020.204303).
- Труніна, І., Сосновська, Ю. (2019). Стан міжнародного туризму для осіб з інвалідністю в Україні. *Modern Economics*, 15, 191–195. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V15\(2019\)-27](https://doi.org/10.31521/modecon.V15(2019)-27).
- Хрущ, Ю. (2017). Туризм для інвалідів: сучасні підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 6, 206–211.
- Яріко, М. (2021). Інклюзія в туризмі на перетині соціокультурних парадигм. *Історико-культурні та соціально-економічні засади розвитку туристичної діяльності* (с. 102–127).
- Arditi, A., Holmes, E., Reedijk, P., Whitehouse, R. (1999). Interactive tactile maps, visual disability, and accessibility of building interiors. *Visual Impairment Research*, 1, 11–21. DOI: 10.1076/vimr.1.1.11.4456
- Audio Description at Museums, Parks, Exhibits, and More!* acb.org. <https://acb.org/adp/museums.html>.
- Audio description: What difference can it make for your visitors?* advisor.museumsandheritage.com. <https://advisor.museumsandheritage.com/features/audio-description-what-difference-can-it-make-for-your-visitors/>
- Nearby. A platform for discovering and communicating with nearby devices.* developers.google.com. <https://developers.google.com/nearby>
- The 7 Principles of Universal Design.* universaldesign.ie. <http://universaldesign.ie/What-is-Universal-Design/The-7-Principles/>
- The Audio Description Project.* acb.org. <https://acb.org/adp/museums.html>
- Ways of Seeing Art: Exploring the Link Between Art and Audio Description.* issuu.com. https://issuu.com/shapearts/docs/shape_2017_tateexchange_book_final_

References

- Audio practices in museums.* Retrieved September 20, 2021. holodomormuseum.org.ua. <https://holodomormuseum.org.ua/accessibility/audiopraktyky-v-muzeiakh/> [In Ukrainian].
- Feel Kyiv.* Retrieved September 20, 2021. 0300.com.ua. https://0300.com.ua/vidchuj_kyiv/ [In Ukrainian].
- Experience Kyiv: how blindly excursions help to understand more about inclusion, the city and yourself.* Retrieved September 16, 2021. hmarochos.kiev.ua. <https://hmarochos.kiev.ua/2020/06/17/vidchuj-kyiv-yak-ekskursiyi-naoslip-dopomagayut-zrozumity-bilshe-pro-inklyuzyvnyist-misto-ta-sebe/>. [In Ukrainian].
- DBN B.2.2-40: 2018 Inclusiveness of buildings and structures.* Retrieved September 19, 2020. dbn.co.ua. https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_2_2_40/1-1-0-1832. [In Ukrainian].
- Available cultural spaces: online seminar of the Holodomor Museum.* Retrieved September 19, 2020. holodomormuseum.org.ua. <https://holodomormuseum.org.ua/accessibility/dostupni-kulturni-prostory-onlajn-seminar-muzeiu-holodomoru/> (access date: 09.11.2020). [In Ukrainian].
- Zinenko, O., Yasenovskaia, M. (2020). *Best practices for inclusion.* Retrieved September 10. fes.kiev.ua. http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/inclusion_booklet_pantone-2_QR.pdf. [In Ukrainian].
- Inclusive dictionary. How to communicate with people with disabilities.* Retrieved September 10, 2020. nv.ua. <https://nv.ua/ukr/ukraine/inkluzivnij-slovník-jak-pravilno-splkuvatisja-z-ljudmi-z-invalidnistju-2458698.html>. [In Ukrainian].
- UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities.* Retrieved September 10, 2020. zakon.rada.gov.ua. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71. [In Ukrainian].
- Summary of the museum meeting №8: Museums without barriers.* Retrieved September 16, 2020. prostir.museum. <http://prostir.museum.ua/post/36702>. [In Ukrainian].
- Museum of Outstanding Kharkivites. K. I. Shulzhenko.* Retrieved September 16, 2021. museums.kh.ua. <https://museums.kh.ua/-shulghenko> [In Ukrainian].

- Museum of Sensations: Visually Impaired and Blind Visitors. Experience of the Garage Museum of Contemporary Art.* . Retrieved September 16 2020. [cdn-static-garagemca.gcdn.co. https://cdn-static-garagemca.gcdn.co/storage/tiny_mce_asset/2/3/2356/file-3238eb15-7c5f-465d-ae26-87e619b3a6fd.pdf](https://cdn-static-garagemca.gcdn.co/storage/tiny_mce_asset/2/3/2356/file-3238eb15-7c5f-465d-ae26-87e619b3a6fd.pdf) [In Russian].
- Museum in the Dark “Third Midnight”.* Retrieved September 16, 2020, <https://0300.com.ua/> [In Ukrainian].
- Taras Shevchenko National Museum.* Retrieved September 16, 2020. [museumshevchenko.org.ua. https://museumshevchenko.org.ua/events/category/excursion/](https://museumshevchenko.org.ua/events/category/excursion/) [In Ukrainian].
- Pokolodna, M., Kornieieva, S., Kovalenko, D. (2019). Features of organizing and conducting excursions for people with disabilities. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 10, 210–218. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2019-10-22>. [In Ukrainian].
- Reznichenko, I., Pisniak, V. (2020). Excursion as a form of inclusive tourism for younger students with special educational needs. *Psyholoho-pedahohichni problemy suchasnoi shkoly*, 1 (3), 120–126: DOI: [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(3\).2020.204303](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(3).2020.204303). [In Ukrainian].
- Trunina, I., Sosnovskaya, Y. (2019). The state of international tourism for people with disabilities in Ukraine. *Modern Economics*, 15, 191–195. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V15\(2019\)-27](https://doi.org/10.31521/modecon.V15(2019)-27). [In Ukrainian].
- Khrushchev, Yu. (2017). Tourism for the disabled: modern approaches to the definition of the concept. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, 6, 206–211. [In Ukrainian].
- Yariko, M. (2021). Inclusion in tourism at the intersection of socio-cultural paradigms. *Istoryko-kulturni ta sotsialno-ekonomichni zasady rozvytku turystychnoi diialnosti* (pp. 102–127). [In Ukrainian].
- Arditi, A., Holmes, E., Reedijk, P., Whitehouse, R. *Interactive tactile maps, visual disability, and accessibility of building interiors.* Visual Impairment Research. 1999. № 1. p. 11-21. DOI: 10.1076/vimr.1.1.11.4456 [In English].
- Audio Description at Museums, Parks, Exhibits, and More!* acb.org. <https://acb.org/adp/museums.html>. [In English].
- Audio description: What difference can it make for your visitors?* advisor.museumsandheritage.com. <https://advisor.museumsandheritage.com/features/audio-description-what-difference-can-it-make-for-your-visitors/> [In English].
- Nearby. A platform for discovering and communicating with nearby devices.* developers.google.com. <https://developers.google.com/nearby> [In English].
- The 7 Principles of Universal Design.* universaldesign.ie. <http://universaldesign.ie/What-is-Universal-Design/The-7-Principles/> [In English].
- The Audio Description Project.* acb.org. <https://acb.org/adp/museums.html> [In English].
- Ways of Seeing Art: Exploring the Link Between Art and Audio Description.* issuu.com. https://issuu.com/shapearts/docs/shape_2017_tateexchange_book_final_ [In English].

Надійшла до редколегії 23.09.2021